

Danışq aktının formal təhlili barədə

Günay Qarayeva

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

E-mail: gunay79@yahoo.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof.Ə.Ə. Abdullayev,
filol.ü.f.d., prof.A.R. Hüseyinov

Açar sözlər: formal təhlil, məzmun, ünsiyyət, fəlsəfə, dil, üsul, bağlılıq

Ключевые слова: формальный анализ, содержание, коммуникация, философия, язык, средство, связь

Key words: formal analysis, content, communication, philosophy, language, means, connection

Danışq aktının formal təhlili – onun məzmununu və formal bağlılıqlarını, məqsədyönlülük üsullarını, ünsiyyət zamanı performativ və konstativ cümlələrin seçilməsini və s. məsələləri əhatə edir. C.Syörlin adlandırdığı kimi, dil fəlsəfəsi və düşüncənin fəlsəfəsi ilə bağlı olduğundan mental-koqnitiv-semantik zəminində öyrənilən danışq aktı geniş tədqiqat sahəsini əhatə edir.

Bəzi alimlər danışq aktının qeyri-standard və standard aktlar çərçivəsində, həmçinin də düşüncə və dilin məqsədyönlü performansının reallaşması səviyyəsində öyrənməyi iddia edirlər (1).

Danışq aktının strukturu fərqli dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah olunur. F.Y.Veysəlli danışq aktının strukturunu cümlənin ünsiyyətin növünə görə müəyyənləşməsini təklif edir. Müəllif yazır ki, danışq aktında elə cümlələr var ki, onlar ünsiyyət növünə, qrammatik mənalarına görə təsdiq cümlələri hesab olunsalar da, danışq aktında onlar sırf xəbər vermə funksiyasını daşıyırlar (2, 288).

Digər nöqteyi-nəzərdən, problem ondan ibarətdir ki, danışq aktının strukturunun müəyyənləşməsi onun vahidləri ilə yəni söz, söyləmə və cümlə ilə əks olunur. F.Veysəlli yazır: “Danışq aktında işlədilən dil ifadəsi kimi söyləmənin, cümlənin mənası və referensiyası onların real gerçəkliklə əlaqəsindən asılıdır. Danışanın özü və dinləyən üçün anlaşılan ifadələr danışq aktına daxil edilir” (2, 288). T.A. van Deykə görə, danışq aktında işlədilən söyləmələr kommunikativ hadisələr və kommunikativ aktları təqdim edir. Bu zaman yerinə yetirilən danışq aktları danışan və dinləyənin, onların sosial görüşlərinin əksini reallaşdırır (3, 130).

Danışq aktında minimal vahid söyləmə götürülür. C. Yül yazır: “söyləmə vasitəsilə reallaşan hərəkətlər – üzr, kompliment, dəvət, xahiş və s.” çıxış edir (4, s. 47). Dilin bütün minimal vahidləri müxtəlif linqvistik meyarlar əsasında müəyyən edilir ki, bunun da nəticəsi kimi sistemə müxtəlif (dil, danışq və s.) vahidlər daxil edilir.

Danışq aktında alt mənə və üst mənənin fərqləndirilməsi, həmçinin cümlənin ifadə etdiyi qrammatik mənədən əlavə ikinci mənəsinin öyrənilməsi, danışığın sərhədi və feillərin seçilməsi ön plana çəkilir. Danışq aktında işlədilən hər bir linqvistik vahid söz, söyləmə və cümlə mütləq performativ və konstativ istiqamətdə işlədilməlidir. Cümlənin qrammatik quruluşu düzgün ola bilər, amma onun əks etdirdiyi hər hansı bir performativ feil məsələn, “promise” (söz vermək), yaxud “warn” (xəbərdarlıq etmək) onun qrammatik cəhətdən (yəni ünsiyyətin növünə görə) təsdiq, yaxud inkar cümləsi səviyyəsindən çıxardır və danışq aktının

xüsusiyyətlərini əks etdirən cümlə səviyyəsində əks etdirir. Danışığın tələffüzü də burada mühüm aktualıq kəsb edir. Danışığ aktını icra edəninin niyyətindən asılı olaraq tələffüz olunan cümlənin mənası dəyişə bilər. F. Palmer bu səbəbdən yazır ki, danışığın tələffüzü bəzən anlaşılmazlığa səbəb ola bilər (5, 41). O yazır: “Nəinki iki fərqli şəxsin tələffüzü, heç eyni şəxsin də eyni cümləni iki dəfə ardıcıl tələffüz etməsində eyni nəticəni almaq olmaz” (5, 41). Necə deyirlər “çayı iki dəfə ardıcıl eyni yerdən keçmək olmaz”. Danışığ aktının formal təhlilində işlədilən cümlələrin quruluşunun müəyyən edilməsində bunları nəzərə almaq vacibdir.

Danışığ aktının strukturu C. Ostinin “Sözlər əşyalara necə çevrilir” əsərində geniş yer almışdır. C. Ostin müəyyən edə bilmişdir ki, danışığ aktında performativlə və konstativlə necə fərqləndirilir, lokutiv və perlokutiv aktlar hansı səviyyədə müəyyən edilir.

Danışığ aktında propozisiya və faktiki predikativlik çıxış edirlər. Propozisiya və faktiki predikativlik intonasiya vahidlərinin yaxınlığını təsdiq edir.

Danışığ aktının quruluşu məsələsi daha çox onun tərkibləri arasındakı əlaqənin sıxlığı müstəvisində anlaşılır. V.Edmondson kommunikativ təhlilin minimal vahidi kimi kommunikativ aktı (6, 102), İ.P. Susov və M.L. Makarov isə kommunikativ qarşılıqlı təsirin – mübadilə (onu həm də interaktiv blok, sadə interaksiyanı, elementar sikl kimi də müəyyən edirlər) vahidi kimi dəyərləndirirlər (7, 3-12; 8, 186-187).

Danışığ aktının formal təşkilində sintaqmatik üzvləmə və söz sırasının rolunu da nəzərə almaq lazımdır. F.Y. Veysəlli sintaqmanın rolunu həmişə önə çəkmişdir. Onun fikrincə, danışığ aktının müəyyən edilməsində “fonetik bütöv təsiri bağışlayan, qrammatik cəhətdən formalaşmış struktur olan, semantik baxımdan konkret məna bildirən vahid olaraq sintaqm” rol oynaya bilər (9, s. 78). Müəllifə görə, reallaşması “semantikaya və propozisiyaya tabe olan” söz sırası da danışığ aktının formal təşkilində mühüm rol oynayır (9, 80). “İntonasiya komponentləri danışığ aktını struktur baxımdan sintaqmlar vasitəsilə bir bütövə çevirə bilərlər” (9, 84).

V.B.Kaşkin yazır ki, kommunikantın özünün diskursiv təcrübələri, onun presuppozisiyaları, emosional-psixi durumu, münasibətləri və qiymətləndirməsi və danışığla qarşılıqlı təsirin qayda və normalarını da öyrənmək lazımdır (10, 337-353).

V.B.Kaşkin, eyni zamanda yazır ki, “diskurs axınının formal üzvlənməsi kommunikantların (danışığ subyektlərinin: danışan və dinləyənin əvəzlənməsi) danışığla qarşılıqlı təsirin özünün gedişlə müəyyən edilir” (10, 337-353). V.B.Kaşkin söyləmi (dialoqda replika) minimal diskurs vahidi kimi müəyyən edir. Müəllifə görə, söyləmə danışığ subyektlərinin bir-birini əvəzləməsi, bitkinlik, janr tərtibatı, dialoqda digər söyləmələrlə əlaqəlilik və bütövlük xasdır. Söyləmə ilk növbədə kommunikantın, həmsöhbətin cavab söyləməsilə bağlıdır (10, 340).

Bu yerdə bit haşiyə çıxmaq istərdik ki, bəzi dilçilər danışığ aktını və digər dil vahidi olan diskursu eyniləşdirirlər. Amma düşünürük ki, bu belə deyil. Geniş müzakirə açmaq istəmirik. Sadəcə onu deyə bilərik ki, diskurs müxtəlif səviyyələrin vahidlərinin sistemidir. Diskursun səviyyələri koqnitiv-praqmatik, dilin fərqli səviyyələri struktur meyarlarla müəyyən edilir. Danışığ vahidləri müəyyən şərtlik dərəcəsinə görə diskurs vahidlərilə korrelyasiya yaradırlar: söyləmə-replika dialoqi vəhdəti mikrodialoq-makrodialoq-mətn müəyyən mənada danışığ aktı-gediş-addım (mübadilə)-transaksiya-nitq hadisəsi-diskursa uyğun gəlir.

Diskurs yalnız təsir deyil, eyni zamanda qarşılıqlı təsir hesab olunur və bu səbəbdən də onu interaktiv təbiətli qəbul edirlər. Kommunikativ hadisədə kommunikantlar “sadəcə danışığ aktlarından istifadə etmirlər və ya ideyalar ötürümlər, onlar həm də bir-birlərinə qarşılıqlı

təsir edirlər (11, 1-34). Bu da o anlama gəlir ki, danışmaq aktı yalnız təsir deyil, hər şeydən öncə, diskursun özü kimi, koqnitiv-kommunikativ xarakterli vahid, qarşılıqlı təsirdir. Beləliklə, diskursun minimal vahidi danışan və dinləyənin müəyyən perlokutiv məqsədlərinə onlar tərəfindən ünsiyyət prosesində diskursiv mənanın konstruksiyalandırılması yolu ilə qarşılıqlı təsir vasitəsi olan danışmaq aktıdır.

Araşdırmalarımıza əsasən müəyyən edirik ki, danışmaq aktı vacib və mürəkkəb kommunikasiya mənbəyi hesab olunur. L.Vitqenştayn danışmaq aktını “dil oyunları” kimi təqdim edir. L.Vitqenştaynın təqdim etdiyi “dil oyunları”ndan danışan kommunikasiya zamanı istifadə edir və həmin istifadə olunan “dil oyunları” Vitqenştayn “danışmaq hökmranlığının geniş döyüş-sürsəti, yaxud geyimləri” hesab edir (12).

Məlumdur ki, L.Vitqenştayn Avqustinin dil öyrənmə barədə konsepsiyasına bəzi “qeydlər” etmişdir. Birinci qeyd “ağıllı öyrətmə” adlanır. Bu konsepsiyada Avqustin bəzi funksional kateqoriyaların məsələn, artiklların və cümlə üzvlərinin komplimentlərinin əldə olunmasını nəzərdə tutmur. Avqustin həmçinin də qrammatikanın əldə olunmasının əsaslarını qəbul etmir. Amma Avqustindən fərqli olaraq Vitqenştayn çoxmərhələli mürəkkəb kommunikasiya zamanı Avqustinin irəli sürdüyü danışmaq üslubunu münasib hesab etmirdi. Vitqenştayna görə insanlar ekspressiv aktları dil vasitəsilə reallaşdırırlar. Vitqenştayn Avqustinin danışmaq aktının dil haqqındakı şərtlərini inkar edir. Vitqenştaynın və Avqustinin dil oyunları aktları “əmr vermək” və onlara əməl etməkdir. Bunlar, eyni zamanda ətraf aləmin mənzərəsini təsvir edir... Hadisə barədə məlumat verir, hadisələrin fərqli tərəfləri üçün şərait yaradır, təklif edir, təşəkkür bildirir, lənətləyir, salamlayır, tərifləyir və s. (12, 23). Vitqenştayn danışmaq aktlarına münasibət bildirərək yazır ki, sözlər paralel olaraq aldadıcı hesab oluna bilər. Amma danışmaq aktında sözlərin rolları fərqlidir. Vitqenştayn bunu belə ifadə edir “mühəndis panellərdən birini basmağına baxmayaraq, oxşar olmaları səbəbindən lokomotivin digər panelləri də hərəkətə gələ bilər, əvvəl biri, sonra digəri və beləliklə ardıcılıqla bu qayda təkrarlanır” (12, XII). Vitqenştayn danışmaq aktları fəlsəfəsinin aydın izah olunması üçün dil oyunlarına diqqət yönəltməyi təklif edir. Bu zaman sözlərin rolunu şübhəsiz ki, unutmamaq olmaz. C.Ostinin danışmaq aktları nəzəriyyəsinin L.Vitqenştaynındakı fərqləndiyi məlumdur. Bu fərqliliyi həm üslubda həm də quruluşda müşahidə etmək olar. C.Ostin L.Vitqenştaynın danışmaq aktına münasibət bildirərək yazır: “sözlərin mürəkkəbliyi kommunikasiya zamanı müəyyən olunur və onların mənalarnı Ostin “ailə oxşarlığı” konsepti kimi təqdim edir” (12, 66-77). L.Vitqenştayn yazır ki, zəruri və kafi hesab edilən şərtlərdə öz tərifləri, yaxud anlamları ilə izah oluna bilər sözlər mövcuddur. Məsələn, o, “oyun” ingilis dilində “game” sözünün araşdırır. O yazır ki, bu söz: “tic-tac-toe”; “board games”; “Olympic games”; “poker” və s. kimi mənalarda işlədilər bilər. Bu sözlər birmənalı induktiv təriflə izah edilə bilməz. Amma onlar bəzi hallarda üst-üstə düşər, bəzi hallarda isə deyil (150, 66). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir psixolinqvistlər C.Ostinin adlandırdığı “ailə oxşarlığını” insanın mental leksikonunda sematik əlaqələrin quruluşlarının modelləşdirilməsində müşahidə olunan konsept kimi təqdim edirlər.

Müasir dövrdə informasiyanın ötürülməsində danışmaq aktı ünsiyyət prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ünsiyyət zamanı danışmaq aktının növlərinin məsələn performativlər, konstativlər və həmçinin də onların C.Ostin tərəfindən verilən bölgülərinin “uğurlu sözlər”, “uğursuz sözlər” və s. belə terminlərin yaranması təbii ki, təsadüfi deyil.

K.Ronald və M.Makkarti danışmaq aktlarının beş bölgüsünü verirlər, amma onların adlandırılması C.Ostinin təqdim etdiyi terminlərdən bir qədər fərqlidir. Onlar danışmaq aktının beş növünü belə fərqləndirirlər (13, 680):

1. Konstativlər. Danışan propozisiyanın doğruluğu barədə bir şeyi təsdiq edir. Bu zaman deyilən bir şey təsdiq olunur, iddia olunur, danılır, izah olunur, əvvəlcədən güman edilir, inam göstərilir və s.

Nümunə 1: I confess to stealing the money. – Pulu oğurladığımı etiraf edirəm (boynuma alıram).

2. Direktivlər. Bu danışq aktında danışanın məqsədi dinləyəni xüsusi yolla hərəkətə istiqamətləndirməkdir. Bu zaman məsləhət vermə, xahiş etmə, əmr etmə, cəsarətləndirmə, qadağan etmə, təkid etmə, göstəriş vermə, icazə vermə, qadağan etmə, sual-cavab etmə, təklif etmə, xəbərdarlıq etmə və s. kimi aktlar yerinə yetirilir.

Nümunə 2: If your boss gives you some instructions, it is best to get it out of the way quickly to show him you can handle any job. (Əgər müdirin sənə tapşırıq verirsə, onun tapşırığımı cəld yerinə yetir ki, sənin hər bir işin öhdəsindən gəldiyini bilsin.)

3. Komissivlər. Bu danışq aktında danışan təmin etmə, təklif etmə, dəvət etmə, and içmə, öhdəçiliyə götürmə kimi aktları yerinə yetirir.

Nümunə 3:

You may stay us some more days. – Siz bir neçə gündə bizimlə qala bilərsiniz.

4. Ekspressivlər (etiraflar). Danışan hər hansı bir işin vəziyyəti ilə əlaqəli münasibətini bildirir. Bu zaman *üzr istəmə, tərifləmə, qiymətləndirmə, təbrik etmə, təəssüf etmə, təşəkkür etmə, qarşılama* və s. kimi aktları yerinə yetirir.

Nümunə 4:

I am so sorry for having kept you waiting. – Sizi gözlətdiyim üçün çox təəssüf edirəm.

5. Deklarativlər. Bu zaman danışan bəzi hökmləri, əmrləri (dini, rəsmi və s.) yerinə yetirir.

Nümunə 5:

[Nikah məmuru yeni evlənənlərə deyir:]

I pronounce you man and wife. (Sizi ər və arvad elan edirəm).

[İclası aparan şəxs deyir:]

I declare this meeting closed. – Bu iclası bağlı elan edirəm.

Bu bölgədə olan hər bir danışq aktının öz dili var. Məsələn, “hökmlər” adından da göründüyü kimi, hökm vermək üçün işlədilir. Hökmü kim verə bilər, məsələn hakim, münşif, arbitr və s. Verilən hökm ya fakt olur, yaxud dəyərləndirmə, və ya digər statuslu ola bilər. İkinci hər hansı səs vermə, təyin etmə, ərm etmə, mübahisə etmə, xəbərdarlıq, məsləhət etmə və s. Bu növlərin hər biri istənilən funksiyaları yerinə yetirməsindən asılı olmayaraq danışq aktında reallaşır. Ona görə də ayrı-ayrı informasiya vasitələrində gerçəkləşən danışq aktları bir-birində fərqli olaraq meydana çıxırlar. Doğrudur, C.Ostin yazır ki, ilk dördlük danışq aktında asanlıqla fərqləndirildiyinə, yaxud müşahidə olunduğuna baxmayaraq, beşinci, yəni ekspozitivlərin tanınması bir qədər mürəkkəb səciyyə daşıyır (14, 152). Ekspozitivlər bizim danışığımızın məqsədini aydınlaşdırırlar, yəni hansı situasiyada hansı sözü, yaxud sözləri işlədirik və nə məqsədlə (14, 152).

Danışq aktında işlədilən istənilən akt, eyni məzmunu fərqli kombinasiyalarda fərqli üslubda və quruluşda yerinə yetirilir. Bu zaman heç bir bitkinliyə malik olmaq vacib deyil. Ostin yazır: “Mən irəli sürdüyüm bu bölgədə tam ardıcılıq və asanlıqlarına görə sıralama təklif edə bilmərəm. Çünki onların seçilməsində bəzən mən özüm belə çasıram (14, 152). Danışq aktının bütün siniflərində mənim irəli sürdüyüm bütün aspektlər iştirak edir (14, 152).

Danışq aktında ötürülən informasiyanı mövcud olan məlumatlar modelinə qoşmağı danışq aktını qəbul edənə aydın şəkildə göstərən xüsusi danışq aktları mövcuddur və bu ekstrapolyasiya prosedurlarının çətinliyi danışq aktının əsas məqsədinə yönəlmiş səviyyədə

həll olunur.

Beləliklə, danışmaq aktının mənası onun qəbuledicisinin fon bilikləri ilə qarşılıqlı əlaqədə, yəni cümlədə eksplisit şəkildə ifadə olunmuş informasiya ilə informasiyanın qəbuledicisinə məlum olduğu təqdirdə cümlədə implikasiya olunan informasiya arasında qarşılıqlı əlaqə zamanı reallaşır.

Məqalənin aktuallığı. Hazırda aktual olan danışmaq aktının məzmunu və formal bağlılıqları, məqsədyönlülük üsulları, ünsiyyət zamanı performativ və konstativ cümlələrin seçilməsi hesab olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Danışmaq aktının düşüncə və dilin məqsədyönlü performansının reallaşması hesab olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə fərqləndirilən vasitələrin tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digərləri tərəfindən düzgün istifadəsinə yardımçı olmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Searle J.R. Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
2. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008.
3. Dijk T. A. Discourse as Structure and Process. London: Saga Publication, 1997.
4. Yule G. Pragmatics. Oxford: OUP, 1996.
5. Palmer F.R. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
6. Edmondson, W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. London: Sage, 1981.
7. Сусов И.П. Коммуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы // Прагматика и семантика синтаксических единиц. Калинин: 1984.
8. Макаров В.В. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК «Гнозис», 2003.
9. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil: NPM, 2010.
10. Кашкин В.Б. Сопоставительные исследования дискурса// Концептуальное пространство языка. Тамбов: Тамб. гос. ун-т, 2005.
11. Dijk T.A. van. The study of discourse // Discourse studies: A multidisciplinary introduction: In 2 vol. /Ed. by T.A. van Dijk. London etc.: Sage, 1997. Vol. 1. Discourse as structure and process, pp. 1-34.
12. Wittgenstein L. Philosophical Investigations: the German Text, with a Revised English Translation, 2001 (3rd edn, G.E.M. Anscombe, trans.), Blackwell, Oxford (original text published 1953).
13. Carter R., and M.McCarthy. Cambridge Grammar of English. UK: Cambridge University Press, 2006.
14. Austin J.L. How to do things with words. USA: Oxford, New York, Oxford University Press, 1962.

Г. Гараева

О формальном анализе речевого акта

Резюме

В статье исследуется формальный анализ речевого акта. К формальному анализу речевого акта входят его формальная и содержательная связанность, целенаправленность, выбор при общении перформативных и констативных предложений. В статье также наблюдается рассмотрение речевого акта в рамках стандартного и нестандартного актов. В ней также подчеркивается необходимость изучения речевого акта на уровне мышления и реализации целенаправленного перформанса языка.

G. Qarayeva

About the formal investigation of speech act

Summary

The article deals with the formal investigation of speech acts. The formal investigation of speech act includes its content and formal connections, its ways of purposefulness. It also covers the choice of per formative and connotative sentences. The article considers speech acts as a means of mental-cognitive-semantic realization of the language. The speech act is considered to be looked through in the standard and non-standard frame of speech acts. It states that the speech act is needed to be studied in the realization level of purposefulness of mind and language.

Redaksiyaya daxil olub: 05.01.2018